

”ומצילות אותנו מן החטא”:

פירושים נשיים לסוגיה תלמודית

ד”ר ענת ישראל*

א.

עם נפילתן של חומות המגדר סביב לימוד התלמוד, נכנסו בדור האחרון לא מעט נשים, הן לתחומי המחקר האקדמי של התלמוד, הן לתחומי הלימוד הישיבתי-המסורתי. כניסתן של הנשים העלתה את שאלת קולן המיוחד, או במקרה זה - פירושן המיוחד: האם קיים “לימוד נשי” או “פירוש נשי”, אחר מהפירוש הגברי המסורתי? ואם כן - מה מאפייניו? השאלות הללו נידונות לא מעט בשיח הפמיניסטי הכללי והיהודי בשנים האחרונות,¹ ודומה שגוברת הציפייה לחידוש שיביא עימו הלימוד הנשי, הן בראייה אחרת, חדשה ורעננה של המקורות, הן בחידושן של המסגרות והמתודות הפרשניות.

ב.

בית-המדרש “ניגון של נשים” פועל אחת לשבוע ב”מדרשה באורנים”, ומאגד יחדיו קבוצת נשים חילוניות ודתיות, העוסקות בלימודי יהדות, ביחסי דתיים-חילוניים, בלימודי מיגדר וביצירה משותפת. שעות הבוקר מוקדשות ללימוד סוגיה תלמודית, שבמהלכה חשנו לא פעם תחושה של התחדשות ואולי אף פריצות-דרך קטנות בהתהוותו של “לימוד נשי” ייחודי, לימוד שהתאפיין בהיעדר היררכיה או אבחנה כלשהי בין “משכילות” ו”בורות”, בחלוקת הזמן בין לימוד לשמו ובין שיחה חופשית ואסוציאטיבית על היחידה הלימודית, ובמעורבות אישית רבה של המשתתפות.² התוצאה היתה זווית-ראייה חדשות ומגוונות של הסוגיה הנלמדת, שנוצרו מתוך דיאלוג מפרה בין המשתתפות, כשכל פירוש מצטרף לקודמיו ומעשיר את חויית הלימוד והפיענוח.³ דוגמא לפרשנות דיאלוגית כזו עשוי לשמש הסיפור על ר’ חייא, בן אחותו רב, ונשותיהם:⁴

ג.

בבלי, יבמות סג ע”א:

- (1) רב הוה מיפטר מרבי חייא. אמר ליה: “רחמנא ליצלך ממידי דקשה ממותא”. ומי איכא מידי דקשה ממותא? נפק, דק ואשכח “ומוצא אני ממר ממות את האשה” וגוי (קהלת ז, כו).
- (2) רב הוה קא מצערא ליה דביתהו, כי אמר לה “עבידי לי טלופחיי” - עבדא ליה חימצי, “חימצי” - עבדא ליה טלופחי. כי גדל חייא בריה, אפיך לה. אמר ליה: “איעליא לך אמך!”

* המאמר נכתב בשיתוף עם אסתר פישר, רבקה לוביץ וטללית שביט, מנחות בית-המדרש “ניגון של נשים”, ובהשראת כל משתתפות “ניגון” תשס”א, ותבואנה כולן על התודה והברכה.

¹ ראו למשל אילנה פרדס, הבריאה לפי חוה, ת”א 1996, עמ’ 9-34; טובה הרטמן-הלברטל, “בין מסורת למהפכה: מפגש של קולות נשים עם מקורות הסמכות היהודיים”, רבנוני 3 (2000), עמ’ 44-48; לאה שקדיאל, “פמיניזם כתיקון עולם”, שם, עמ’ 36-40; וכן מאמריהן של יהודית האופטמן, חנה ספראי, טל אילן, ועוד, בתוך הרימי בכח קולך, בעריכת רינה לויין מלמד, ת”א 2001.

² המאפיינים הללו כשלעצמם אינם חידוש במדרשה באורנים. ההיפך, הם מסמני ההיכר המובהקים של דרכה העצמאית של המדרשה מזה שנים רבות. מלבד עצם הכוונה להפגיש ציבורים “בורים” עם אוצרות הרוח היהודיים, מתברר לא פעם גם יתרונו הממשי של “המבט היחף”, נטול הידע המוקדם, שעדיין לא שועבד לפרשנות מסורתית או ביקורתית כלשהי, ושדווקא מתוכו צומחות לעתים תובנות חדשות ורעננות. ייחודו העיקרי של בית המדרש “ניגון של נשים” בין קבוצות הלמידה האחרות הפועלות במדרשה הוא ההרכב הנשי הבלעדי שלו, והשיח האישי-נשי-פמיניסטי שהתפתח בו.

³ הקשר בין פמיניזם לעבודת צוות במחקר ראו גם בדברי המבוא של הכתבות במין מגדר פוליטיקה, בעריכת דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, ואחרות, ת”א 1999, עמ’ 12-13, המדברות על “למידה וכתובה באורח נשים”.

⁴ הפירושים השונים שיפורטו כאן נוצרו כשהם מעורבים זה בזה ולא-דווקא ברצף ההתפתחותי המוצג כאן. ההפרדה בין האפשרויות השונות וסידורן בסדר מסויים נעשתה על-ידינו רק בדיעבד.

אמר ליה: "אנא הוא דקא אפיכנא לה". אמר ליה: "היינו דקא אמרי אנשי 'דנפיק מינד - טעמא מלפך! את לא תעביד הכי, שנאמר 'לימדו לשונם דבר שקר העוה' וגו' (ירמיהו ט, ה)".
(3) רבי חייא הוה קא מצערא ליה דביתהו. כי הוה משכח מידי - צייר ליה בסודריה, ומייתי ניהלה. אמר ליה רב: "והא קא מצערא ליה למר!" אמר ליה: "דיינו שמגדלות את בנינו ומצילות אותנו מן החטא".

תרגום:

(1) רב היה נפרד מר' חייא (שהיה דודו ורבו בא"י, אולי בשעה שרב פנה לחזור לבבל באותה נסיעה היסטורית, שהיוותה למעשה את תחילת היווצרותו של התלמוד הבבלי עם הבאת משנת רבי לבבל בידי רב). אמר לו (ר' חייא, כברכת פרידה): "ה' יצילך מדבר שקשה ממוות." (ותהה רב) והאם יש דבר שקשה ממוות? יצא, דקדק (במקראות) ומצא: "ומוצא אני מר ממות את האשה" (קהלת ז, כו).

(2) רב היתה מצערת אותו אשתו. כאשר היה אומר לה: "עשי לי עדשים" - היתה עושה לו חומצה, (כשהיה אומר לה) "חומצה" - היתה עושה לו עדשים. כאשר גדל חייא בנו היה הופך לה (את בקשת האב, וכך קיבל אביו את רצונו). אמר לו (רב לחייא בנו): "השתפרה לך אמך!" אמר לו (הבן לרב): "אני הוא שהופך לה (את דבריך)". אמר לו (רב): "זהו שאומרים אנשים (בפתגם עממי): 'זה שיוצא ממך מלמד אותך דעת', (ומוסיף כאן רש"י לדברי רב: "אני היה לי לעשות כן!" אבל) אתה אל תעשה כך (שוב), שנאמר: 'למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו ירמיהו ט, ה. כלומר - שאם אתה אומר בשמי את ההיפך זהו שקר)".

(3) ר' חייא היתה מצערת אותו אשתו. כאשר היה מוצא דבר (טוב) היה צורר אותו בסודרו ומביא לה. אמר לו רב: "והרי היא מצערת את אדוני!" אמר לו (ר' חייא): "דיינו שמגדלות את בנינו ומצילות אותנו מן החטא!"

1. העמדה המסורתית:

ההקשר של הסוגיה ביבמות הוא המשנה שם, סא ע"ב: "לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים...". הסוגיה על משנה זו עוסקת בהיבטים השונים של מצות פרייה ורבייה בפרט, וחיי הנישואין בכלל, ומצטטת ברייתא (או לפחות מציגה את הציטוט כברייתא) ממקור לא ידוע: "האוהב את אשתו כגופו, והמכבדה יותר מגופו... עליו הכתוב אומר 'וידעת כי שלום אוהליך'...". הסיפורים על ר' חייא, רב ונשותיהם, הבאים בהמשך, מדגימים מצבים שבהם אהבת האשה וכיבודה קשים במיוחד עקב הצקותיהן של הנשים, ברם גדולתם של החכמים הללו היא ביכולתם לשאת את גורלם המר ולסבול את נשותיהן, ובמקרה של ר' חייא אף לגמול להן טובה תחת רעה. התנהגות בנו של רב, על-אף שיש בה צד לפגם כי שיקר לאימו, מכל מקום יש כאן דוגמא כיצד אפשר לפתור מתחים משפחתיים ולהמנע מעימותים מיותרים. דברי רב לבנו, המאמץ את הפתרון לעצמו אך אוסר אותו על בנו, הם דוגמא לחינוך נכון לבנים: אין להרשות מצבים של התרגלות לדבר-עבירה (כגון שקר), גם אם העבירה כשלעצמה מביאה תועלת וכוונתה

חיובית.⁵ הלקחים המשפחתיים והחינוכיים של הסיפורים ברורים: יש לעשות כל מאמץ להגיע לשלום- בית! אך אין להתפשר על חינוך הבנים!

2. "הרמנויטיקה של חשד": העמדה הפמיניסטית "הכועסת":

דומה שלא ניתן להתקדם לקריאות מורכבות יותר של הסיפורים ללא חשיפת השוביניזם העקרוני שהקטע כולו מושתת עליו: היותן של הנשים "רעות" ומציקות היא כאן הנחת-יסוד שכלל אינה מחייבת הוכחה כלשהי. קולן נעדר לחלוטין מהסיפורים (על-אף שיש בהם ציטוטים רבים יחסית), שלא לדבר על עמדתן או רגשותיהן. לעומתן, הקטע יוצר קואליציה גברית "מקיר אל קיר", הן של ר' חייא ורב, הן של רב וחייא בנו, המאוחדים בדעתם השלילית עליהן. הדרך שבה הבן "עוקף" את אמו איננה פתרון של-ממש למתח הקיים בבית, ואיננה מתייחסת למצוקת האם. רב אמנם אסר על בנו "לשקר" לאמו, אך הוא לא טרח לשתף אותה במה שהתרחש מאחורי גבה, ובכך רב מנציח למעשה את ה"ברית" בינו ובין בנו. למעשה הקואליציה הגברית נגדה בתוך ביתה רק מתהדקת כתוצאה מ"הסוד" שהיא איננה שותפה לו, ושמטרתו "לסדר" אותה. הגישה הפטרונית של רב כלפי האשה משוכפלת כאן "בהצלחה" גם בדור הבא. גם בסיפור על ר' חייא ואישתו, שלכאורה מתאר מערכת-יחסים פחות מתוחה, אין כל התייחסות לסיבת התנהגותה של האשה, וה"פירגון" של ר' חייא לאשתו בעצם סותם גם הוא את התקשורת ביניהם. אמנם ההשתקה כאן היא "בדרכי נועם", אך עדיין הקשר מאופיין בהשתקה. בשני המקרים אין כל עליית מדרגה או שיפור של ממש במערכת הזוגית בסופו של דבר.⁶

3. במבט שני: "הרמנויטיקה של מתח":

בעיון נוסף בקטע מתגלים הבדלים משמעותיים בין שני החכמים: קריאה זהירה מבחינה בין העמדה הקטגורית השלילית של רב, לבין העמדה המתונה והפייסנית של ר' חייא. ההבחנה בין שתי העמדות קיימת למעשה כבר בקטע הפתיחה: ברכתו של ר' חייא נאמרת בלשון-רמזים, ואין אנו יודעים למה התכוון למעשה.⁷ הפירוש שהכוונה לאשה הוא כבר פירושו של רב עצמו, ופירושו הוא בבחינת "נבואה שמגשימה את עצמה": כך באמת חש רב כלפי אשתו לאחר נישואיו. תחושת הסובייקטיביות מתחזקת מפירוט "כתב האשמה" נגד אשת רב: מסתבר שחטאה בכך שלא בישלה את "התפריט" המוזמן אלא התעקשה לבשל מה שלא הוזמן. האמנם סבור המספר שזו התנהגות הגורמת לבעלה סבל "מר ממוות", או שמא יש כאן למעשה ביקורת סמויה על רב, שבין השורות נחשפת כאן המיסוגניה (שנאת נשים) שלו, ובניגוד לדודו, שאין בפיו תלונות כלפי אשתו, אלא להיפך: הוא נוהג להביא לה מתנות, ומדברי תשובתו לשאלת רב, "דיינו שמגדלות את בנינו ומצילות אותנו מן החטא", משתמעת הערכה לתפקידים שהיא ממלאת בביתה.

⁵ וראו המהרש"א על אתר: "למדו לשונם דבר שקר וגוי" - רוצה לומר גם כי הכא שראוי לומר לכבוד אביו שקר, מכל מקום כדי שלא ירגיל האדם בכך לא יאמר שקר גם במקום הזה".

⁶ מתודה חשובה נוספת ששולבה בבית המדרש היא הדיון הקבוצתי. בהקשר של האגדה שלפנינו, למשל, התפיסה שהועלתה כאן, שרב יצר בתוך ביתו "קואליציה" עם בנו כנגד אשתו, מעלה נושא אקטואלי תמיד, בכל בית כמעט: טיבן של קואליציות פנים-משפחתיות, הברכה שבהן והסכנות שלהן, דומה שיש כאן מקום רב לנסיון האישי המגוון. התנהגותו של ר' חייא לעומת-זאת עוררה דיון סביב השאלה האם התנהגות "חיובית במפגיע" עשויה לשבור לעתים מעגל של האשמות וסבל הדדי בין בני-זוג, ולפתוח מחדש את ערוצי הקשר והידידות שנחסמו. וכמוכן שיש בקטע עוד מגוון נושאים שניתן לשוחח עליהם. הדיון על ההשלכות האקטואליות והאישיות של הטקסט אינו ניתן לעיבוד בכתב, ועם זאת לעיתים קרובות זהו החלק המשמעותי והעמוק ביותר של הלימוד. וראו סקירה ממצה של השיח התיאורטי על מגבלות השפה ככלי ביטוי נשי, ועל הצורך בכינונה של שפה שונה, המשקפת תודעה נשית אותנטית, אצל רות גינצבורג, "המאבק על הלשון", בתוך התשמע קולי, בעריכת יעל עצמון, ת"א 2001, עמ' 27-41.

⁷ ראו פירוש עיון יעקב המעיר על כך, ומפנה לדברי התלמוד במקומות אחרים, על דברים שונים הקשים ממוות, כגון חרב, רעב, עוני ועוד.

בקריאה המסורתית סיפור רב 'מאפילו' על סיפור ר' חייא, ונדמה כי שניהם מציגים עמדה אחידה ומונוליטית. הקריאה שלנו מחדדת את הבדלי הגישות וקוראת את הסיפורים כשתי אלטרנטיבות שאינן מציגות עמדה זהה, אלא קולות שונים. קריאה כזו מחזקת את האפשרות שהיחס כלפי נשים בתלמוד אינו כה אחיד, והטקסטים התלמודיים מכילים עמדות שונות ואף מנוגדות, המעידות על המתחים התרבותיים שהתקיימו בסביבה בה נוצרו.⁸

4. "הרמנויטיקה של חסד": הקריאה הפמיניסטית ה"מפוייסת":

האבחנה בין עמדת רב לעמדת ר' חייא דודו מאפשרת צעד אחד נוסף, והוא הערכה מחודשת גם של הסיפור על ר' חייא עצמו: העובדה שהתמיהה על התנהגותו "הטובה" של ר' חייא כלפי אשתו, על-אף התנהגותה "הרעה" כלפיו, מובאת מפיו של רב עצמו, מטילה כעת חשד על עצם הקביעה הזו: אפשר ששוב זוהי ראייתו הסובייקטיבית והמיסוגנית של רב, ואין זו "האמת" של ר' חייא עצמו!⁹ ר' חייא, המודע לפערים בינו לבין אחיינו הצעיר בהבנת מערכת היחסים הזוגית, עונה לשואל לפי כח הבנתו: אין הוא חושף בפניו את הזוגיות הטובה והאינטימיות השוררת בינו לבין אשתו (כפי שהיא מתגלה בין השורות מלהיטותו של ר' חייא להביא לאשתו תשורות של תשומת-לב...) אלא "דוחה אותו בקנה" בתשובה "פורמאלית" חינוכית.

לפי קריאה זו, לא רק ששני החכמים מציגים עמדות שונות, אלא הן עמדות הפוכות ממש. לפנינו שני דגמי זוגיות: זו הגלויה, השלילית, הנעדרת תקשורת והערכה הדדיים, של רב ואשתו, וזו הסמויה, החיובית, שיש בה קשר של אינטימיות ונתינה, של ר' חייא ואשתו.¹⁰

הקריאה האחרונה, על-אף שאיננה משתמעת במפורש מהטקסט (וגם לא מיד נגלית לעין), מכל מקום היא אפשרית ומסתברת לדעתנו, ואולי אף חושפת אמת עמוקה שנעלמה מעל פני השטח בפעולות השיכתוב והעיבוד הגבריים שעברו על הסיפורים בגלגוליהם השונים.¹¹

5. המדרש הנשי האלטרנטיבי:

בעקבות העיון המשותף בסיפורו של רב כתבה רבקה לוביץ "מדרש-תשובה". המדרש של רבקה הוא כפול: הוא "דורש" מחדש גם את הסיפור עצמו, וגם את הפסוק מקהלת ז', כו:

⁸ וראו על כך בהרחבה אצל ד' בווארין, הבשר שברוח, ת"א 1999, עמ' 22-27 למשל, ולאורך הספר כולו.
⁹ מבחינה כרונולוגית הקטע האחרון על ר' חייא ואשתו הוא בודאי המוקדם ביותר, שכן רב עדיין נמצא לצידו של ר' חייא. לאחר מכן בא הקטע הראשון, שבו נפרדים השניים, ואילו הקטע השני, על רב ואשתו, הוא המאוחר ביותר בודאי.

¹⁰ בנייתו כאן אנו מהלכות בדרכו של יונה פרנקל, ומתייחסות אל הקטע ביבמות כאל יחידה ספרותית סגורה, שאין לה בהכרח קשר למסורות אחרות על האישים הנזכרים בה, או אל "המציאות ההיסטורית". ואמנם, בדיקת המסורות האחרות העוסקות בחכמים אלה וביחסם לנשותיהם בפרט ולנשים בכלל, מעלה תמונה מורכבת ביותר: על ר' חייא ואשתו, שבמקומות אחרים מופיע גם שמה - יהודית, מצויות כמה מסורות הניתנות לפירושים שונים (ראו בהמשך הסוגיה שלנו, יבמות, סה ע"ב, ובשבת קנא ע"ב). אבל מאחת מהן, בקידושין, יב ע"ב, עולה בבירור תמונה קשה, לפיה ביקשה יהודית לצאת מנישואיה לר' חייא, אך הוא סירב. גם דבריו הכלליים על תפקיד האשה בכתובות נט ע"ב, עשויים להתפרש לשני צדדים: ר' חייא מתנגד לרשימת המלאכות שהאשה חייבת לעשותן, המופיעה במשנה, שם, פ"ה, מ"ה, ואומר: "אין אשה אלא ליופי, לבנים ולתכשיטים", התבטאות שמזכירה את דבריו בסוף הקטע שלנו, וניתנת להתפרש כהתנגדות לשיעבוד של האשה למלאכות הבית, אך מאידך מתייחסת אליה כאל קישוט או חפץ. יחסו השלילי של רב כלפי נשים בכלל עולה גם מדבריו הקשים בהמשך הסוגיה שלנו, יבמות, סג ע"ב ("בגוי נבל אכעיסם - אמר רב חנן בר רבא אמר רב: זו אשה רעה וכתובתה מרובה") ובשבת יא, ע"א ("...אמר רב: כל רעה - ולא אשה רעה") ובחגיגה ה, ע"ב ("שאמר רב: אפילו שיחה יתירה שבין איש לאשתו מגידים לו בשעת מיתתו"). אבל מיד לאחר הציטוט האחרון, המתנגד בגלוי לתקשורת בין בני הזוג, מסופר שרב עצמו לא נהג כך, אלא "סח וצחק" עם אשתו בשעת תשמיש: וכנגד כל האמירות המיסוגניות הללו גם מצוטט מפיו בב"מ נט, ע"א: "לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה". לבסוף, שיחה נוספת בין רב לר' חייא בענייני נשים, שגם בה ניכרת מתינותו היחסית של ר' חייא, מצויה בברכות יז, ע"א.

¹¹ דוגמאות ידועות אחרות לסוג כזה של קריאה בטקסטים קאנוניים ראו למשל בסקירת המבוא של אילנה פרדס, הבריאה לפי חוה, ת"א 1997, עמ' 17-34, ולאורך הספר כולו, וכן לאחרונה - תמר ביאלה, "קוראות בתורה", דעות 11(תשס"א), עמ' 21-23.

"מר ממות"

אשתו של רב היתה מגישה לו חימצי
כשהיה מבקש טלופחי,
וטלופחי כשהיה מבקש חימצי,
ועל דברים כגון אלה אמרו:
"ומוצא אני מר ממות את האשה".
וכל כך למה?
- לא משום שפעמים היה אומר לה רב
שיקדים לבוא מבית המדרש מבעוד יום
והיה בא אחרי צאת הכוכבים,
והיתה יושבת אשתו בעליבותה ומצפה לו,
עד שהיה מתעורר עליו רוגזה וכעסה.
ופעמים שהיה אומר לה שיאחר לבוא מבית המדרש
והיה מקדים ובא לפני זמנו,
והיתה אשתו מתרוצצת אנה ואנה להתקין לו סעודתו.
- ולא משום שפעמים היה רומז לה
שיקבעו סעודתם יחדיו
והיה בא מבית המדרש עם תלמידים לרוב,
והיו יושבים להם ואוכלים ונהנים,
וזו עמלה להגיש לכולם,
והם מנעימים פיהם בדברי חכמה וחידוד ולבסוף מברכים את ה'.
ופעמים היה אומר לה שיביא אורחים לסעודה
והיתה עומדת ומבשלת ומתקינה סעודה יפה,
ולבסוף היה בא בגפו.
- אלא משום שכשידע רב שבישלה אשתו חימצי
היה מבקש טלופחי,
והיה מבקש חימצי
כשידע שבישלה טלופחי.
וזו שתקה ולא אמרה לו דבר,
רק שהגישה לו את מה שהיה מתוקן בסיר.
ולא היתה יודעת האשה האומללה
על מה ולמה עושה לה כך בעלה,
הלוא הוא כל עולמה וכל עמלה.
לפיכך היתה מרה ומרירה כל הימים
וכמעט שביקשה למות.
ועל כגון אלה אמרו לה חברותיה:
"ומוצא אני מר ממות את האשה".

המדרש מספר את סיפורה של האשה, ומעלה בפנינו את הקול הנשי, אותו לא שמענו עד כה. אם בקריאה המסורתית האיש הוא הצדיק, ואילו אשתו היא מעין מרשעת שממרת את חייו, במדרש החדש הדברים מתהפכים והאשה מצטיירת כמסורה לבעלה ולביתה, לעומת הבעל אשר מתנהג בחוסר התחשבות ובבוטות כלפי אשתו.

הסיפור של אשת רב הוא הרי סיפורן של נשים רבות אשר עמלות לביתן ולמשפחתן ואינן זוכות להכרה מספקת על כך. לכן חשיבותו של המדרש החדש הוא בראש ובראשונה בכך שהוא מעלה קול אחר שהיה חסר עד כה, ומתייחס לסיפור שלא סופר.

המדרש הפמיניסטי, ככל מדרש אחר, אינו בא להחליף את הטקסט אלא להוסיף עליו. המדרש מבקש לפקוח עין שניה מבלי לסגור את העין הראשונה, על מנת לראות את הדברים לעומק. על פי הדברים הללו, יתכן שאין סיפור "נכון" או גרסה "צודקת". סיפור הדברים מן הצד של האשה בא להדגיש שכל סיפור הוא סובייקטיבי. במקרה שלנו הבעל חש כי אשתו מציקה לו, אך אינו מודע לכך שהוא פוגע בה חזר ושנה. האשה, לעומת זאת, אף היא ממורמרת על מצבה, אך אינה מבחינה בכך שגם היא מצערת את בעלה. אכן, במערכת יחסים קשה אין צד אחד יכול לראות ולהבין את נקודת ראותו של הצד השני. אולם מן הראוי שהקוראים והקוראות יבינו שבמערכות יחסים הדברים הם מורכבים.

המדרש דורש כאמור גם את הפסוק הכל-כך פוגע בקוהלת, "ומוצא אני מר ממות את האשה". על פי המדרש אין כוונת בעל ספר קהלת שאשה עלולה למרר לבעלה את החיים עד מוות, אלא שאשה עלולה להיות ממורמרת ומרירה עד מוות.

.ד

"...זו תרומתו של הפמיניזם היהודי לתיקון הכולל: כאילו היינו עד כה שתומי עין אחת, היא העין הנשית, מתבוננים בעולם ובתורה ובהלכה דרך העין האחרת בלבד, היא העין הגברית, מתעקשים על הבלעדיות והכוליות של המבט המצומצם הזה. והנה אכלנו מפרי עץ הדעת החדשה הזו ונפקחה גם עינינו השניה. ראשית, אנו רואים עכשיו "צלע" שלמה של המציאות שנסתרה מאיתנו עד כה: העולם מתרחב כמעט פי שתיים. שנית, במקום הראייה השטוחה הקודמת, אנו מתברכים עתה בראיית-עומק, מימד חדש של המציאות שאת קיומו לא יכולנו כלל לשער. חלק מאיתנו סבורים כי חטא נורא יש כאן, ונאחזים בכל כוחותיהם ב"גן עדן" אבוד של תמימות נושנה. אחרים רואים באומץ את הפוטנציאל הרוחני האדיר המשתחרר. לטובת כולנו, נשים וגם גברים". (לאה שקדיאל, "לפקוח את העין השניה", דעות).

המדרש הנשי האלטרנטיבי מהווה עבורנו את שיאו של התהליך: ספרות חז"ל היא התשתית הרוחנית, התרבותית, והדתית שלנו, ואין לנו כל כוונה לוותר עליה. עם זאת, השיח החז"לי כולו הוא שיח גברי. מתוך שתי התובנות הסותרות-לכאורה הללו, ניתן להצמיח, בלימוד מעמיק מחד ובכוחות יצירתיים מאידך, אמירה נשית אלטרנטיבית לאמירה התלמודית, אמירה שתשלים את התמונה הגברית, תרחיב ותעמיק אותה.

המפעל הענק של פירוש-מדרש נשי אלטרנטיבי לתלמוד כולו, על כל מסכתותיו ודפיו, ממתין לנשות הדור שלנו ולאלה שיבואו אחרינו, שיבואו ויפקחו את העין השניה של המורשת היהודית, ויצילו אותה מחטא בלעדיותה של העין הגברית!